

Ю.П. Жогно

ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ В ПЕДАГОГІЧНОМУ СПІЛКУВАННІ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "СУБ'АКТИВНЕ", "СУБ'ЄКТНЕ"

З часу появи терміну «професії вищого типу» [14, с. 58] багатьох дослідників цікавлять впливи «індивідуального чинника», «впливи особистості», «внутрішніх характеристик» тощо, які могли б стати предикатами деструкції і руїнізації професіонала, зокрема, педагога. При розгляді таких внутрішніх чинників, як особливості онтогенезу особистості, темпераменту, характеру, «латентних чинників індивідуальності» та особових якостей не завжди у фокусі наукової уваги попадає релевантна дослідженню психологічна категорія як стійка інваріанта науки, що визначає завдання і орієнтири наукового пошуку та інтерпретації досліджуваного феномена.

Звертаючись до проблеми емоційного вигорання педагога в аспекті педагогічного спілкування, дослідник торкається теми адаптації професіонала, результат якої визначається його внутрішнім світом. Спостерігаються два погляди на проблему: 1) адаптація – це процес взаємодії вчителя з навколишнім середовищем (вектор аналізу проблеми спрямований назовні людини); 2) професіонал – це суб'єкт з неповторними характеристиками (увага фокусується всередину людини). Загальним для цих поглядів є погляд на суб'єкта як осердя і джерело специфічної активності. З цієї точки зору перебіг основних психічних процесів особистості, все психічне об'єктивно існує тільки як суб'єктивне, тобто специфічне і особливе, як властиве конкретному індивідові.

Як пише Ф.Перлз, прихильник «ментального релятивізму» – індивідуального для кожної людини способу існування у світі: «...існує об'єктивний світ, який служить основою для творення індивідом свого власного, суб'єктивного світу» [9]. Визначення подібної інакшості має неминує значення для різних областей прикладної та теоретичної психології, оскільки вона дозволяє охарактеризувати особистий внесок індивіда в системі відносин «людина – середовище» термінами, похідними від категорії «суб'єкт» [8]. Використовувані в даний час семантичні поля термінів «суб'єктивний» і «суб'єктний», відображаючи полісемантичність категорії «суб'єкт», перекриваються.

Метою статті є дослідження співвідношення цих понять і вироблення теоретичного обґрунтування для застосування практичних методів психометрії, зокрема, при кваліметричній оцінці феномена емоційного вигорання педагога. Для реалізації мети передбачається вирішити такі завдання: розглянути методологічні підстави і семантичні поля категорій

«суб'єктивний» і «суб'єктний»; практично реалізувати психометричну оцінку категорії «суб'єктивний».

Цілісний, інтеграційний опис людини і її внутрішньої організації в психологічній літературі стверджено за допомогою розведення понять «індивід», «суб'єкт», «особистість» та «індивідуальність», найбільш послідовно проведене в роботах Б.Г. Ананьєва, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, А.В. Петровського. Не вдаючись до докладного розгляду цих понять, можна відзначити, що всі вони мають єдине безпосереднє джерело, або, як писав С.Л. Рубінштейн, «на них зазвичай лежить відбиток чогось особливо близького суб'єктові», що їх обіймає [10]. Та якщо в понятті «індивід» втілена родова належність людини, то суть кожної людини як *особистості* складає сукупність конкретних соціальних зв'язків і відносин, до яких він включений як суб'єкт [3, с. 384]. *Індивідуальність* проявляється в рисах темпераменту, характеру, у звичках, перевазі певних інтересів, у якості пізнавальних процесів (сприйняття, пам'ять, мислення, уява), у здібностях, індивідуальному стилі діяльності тощо.

Як фундаментальна категорія в основі психології людини виступає *суб'єктивність*. Суб'єктивне (лат. *під сподом*) – це те, що лежить у глибині, в основі, що відрізняє екзистенціальні реалізації, способи життя індивідуумів. Це форма буття людини, форма психічного і загальне означення внутрішнього світу. Це також і факт об'єктивної реальності, як складова реальних життєвих процесів людини, а тому суб'єктивне власне є об'єктивним. Цю подвійність психічного, як специфічно людського, обґрунтовує С.Л.Рубінштейн [10].

Таким чином, людська суб'єктивність як об'єктивна реальність (а не лише феномен нашої свідомості), може бути розглянута як предмет психології людини, а значить така, як може бути диференційована, досліджена, виміряна.

В.І.Слободчиков вважає, що «саме виникнення та існування суб'єктивності обумовлене реалізацією саме практичних ставлень людини до іншої людини, світу, суспільства, історії, до самого себе...» [11, с. 75]. У численних рішеннях проблеми суб'єктивності (дослідження А.С.Арсеньєва, Г.С.Багіщева, М.М. Бахтіна, В.П. Іванова, Е.В.Ільєнкова, М.К. Мамардашвілі, Ф.Т. Михайлова та ін.), де вона розглядається як особлива інтеграційна форма суспільного буття людини, визначальною властивістю її виступає здатність асимілювати та перетворювати явища буття на факти

життєдіяльності людини.

Можна припустити, що при розгляді професійної деструкції категорія «суб'єктивність» дозволяє виокремити внутрішні властивості цього процесу, неповторні штрихи самості, що привносяться індивідом як творцем результату, як виразником своєї індивідуальності у взаємодії з навколишнім середовищем. Дослідника в даному випадку не обходять властивості суб'єкта як діяча – суб'єкта діяльності, особливості взаємодії з іншими суб'єктами. Дослідження зосереджується на віддзеркаленні суб'єктом об'єктивного за допомогою рефлексії, інтроспекції, самоаналізу тощо, як результуючої дії інтегральної структури особистості, коли формуються, спотворюються та змінюються будь-які впливи середовища за своїм «образом і подобою» в системі внутрішнього світу індивіда.

Відповідно, при діагностиці суб'єктивного аспекту емоційного вигорання педагога доречні методики, що відображають інтимний світ особистості, його «внутрішні умови». Цьому критерію відповідають (за зменшенням валідності) проєктивні, що мінімізують вплив дослідника на досліджуваного, та психосемантичні методики.

У статті С.Л.Рубінштейна «Принцип творчої самодіяльності», опублікованої вперше у 1922 р., було започатковано нову концепцію в психології, яку тепер ми називаємо суб'єктно-діяльнісною. Діяльнісний підхід вітчизняної психології постулював: суб'єкт – це людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) на вищому рівні своїх особистісних самоорганізуючих проявів. К.О.Абульханова, А.В.Брушлинський, О.К.Осницький, В.А.Петровський, В.І.Слободчиков, Г.О.Цукерман та ін. створили відображений у їхніх працях прецедент використання терміну «суб'єктність».

Так, наприклад, О.Ш.Тхостов говорить про феномен скорочення розмірності суб'єктності внаслідок зменшення для індивіда «щільності навколишнього світу, яка визначається ступенем його «передбаченості», що додає його елементам відтінок «мого», тобто зрозумілого та знайомого» [13]. Розробляючи тему «тілесності», він виділяє відчуття самоідентичності і відзначає, що реальність феномена суб'єктивності виявляється лише в точці опору, зіткнення з іншим. В.А.Петровський описав *метод відбитої суб'єктності*, який дозволяє виявити «особливості особистісного впливу суб'єкта на усвідомлену або неусвідомлену поведінку інших людей без прямого звернення до думки учасників даної взаємодії» [3, с. 112].

С.Д.Дерябо припускає, що терміни «суб'єктність» і «суб'єктивність» – це два різних позначення якості суб'єкта, що принципово відрізняють його від об'єктів та інших суб'єктів, наявність яких і робить суб'єкт тим, чим він є [4]. Якістю ж називається така властивість, із зникненням якої суб'єкт/об'єкт втрачає свою специфіку (визначеність, самість). Тобто якість – це межа, що

відокремлює один суб'єкт/об'єкт від іншого. Досліджуючи адекватність термінів, фіксуючих якість суб'єкта, що принципово відрізняє його від об'єктів і інших суб'єктів, автор визнає відсутність необхідності акцентувати увагу на якійсь одній властивості терміна, але попри все надає перевагу «суб'єктності».

Н.В.Богданович диференціює психологічну структуру людини, індивіда, особистості, індивідуальності та суб'єкта, які мають різний «обсяг». Вона робить висновок про те, що «категорія суб'єкта в найбільшій мірі порівнянна за обсягом з категорією індивідуальності» [1]. Крім того, авторка вважає, що термін «суб'єктивність» відображає характеристики внутрішнього світу людини, а поняття «суб'єктність» – специфічні особистісні якості, пов'язані з активно-перетворюючими властивостями і здібностями.

С.Л. Рубінштейн указує на те, що «здібності кваліфікують особу як суб'єкта діяльності» [10, с. 125]. В.І.Слободчиков вбачає внутрішню основу понять «суб'єкт» і «здібності» у їх загальній віднесеності до діяльності людини, «до способів її здійснення», вважаючи здатності діяльним вираженням суб'єктності [11, с. 317].

В концепції суб'єктності педагога, зважаючи на відому невизначеність значення самого поняття суб'єктності, її онтологічного статусу, морфології, суб'єктність трактується через категорію «ставлення» і вказується, що вона «є ставленням людини до себе як до діяча», будучи істотною характеристикою при вивченні людини в професії [2]. Пропонується таке формулювання: «Суб'єктність – це властивість особистості, яка розкриває суть людського способу буття, що полягає в усвідомленому і діяльному ставленні до світу і себе в ньому та здатності проводити взаємообумовлені зміни у світі і в людині» [2].

У дослідженні І.А.Серьогіної [12] детермінантою чотирьохфакторної структури суб'єктності педагога є чинник свідомої творчої активності, що представляє її інваріантну частину.

Л.Ю. Зінов'єва відзначає, що «саме здатність до саморегуляції робить людину суб'єктом діяльності, оскільки дозволяє максимально використовувати існуючі умови й долати перешкоди». У свою чергу, розвиток саморегуляції є наслідком підвищення ступеня усвідомленості діяльності, інакше – ознакою прояву суб'єктного ставлення до діяльності [5].

Таким чином, суб'єктність відсилає дослідника на «межу» суб'єкта і середовища, що випробовує активність останнього. У контакті на «межі» суб'єктів навчально-виховного процесу, що взаємодіють, проявляються саме їхні суб'єктні якості. Не випадково предметом педагогіки, як відомо, є цілісний педагогічний процес, «в якому відбувається розвиток особистості, її соціалізація, цілеспрямовано організоване виховання і навчання» [6, с. 50]. Категорія

суб'єктності в найбільшій мірі порівнянна за обсягом з категорією особистості.

Психометрія емоційного вигорання педагога з погляду суб'єктності може бути виконана за допомогою стандартизованих методик і особистісних опитувальників, які відображають міжособистісну взаємодію, відносини і взаємовплив учасників навчально-виховного процесу.

Психосемантичний підхід, що розглядає суб'єкта як носія специфічного семантичного простору, був використаний в авторському дослідженні, завданням якого було визначення суб'єктивного змісту, «навантаження», яким педагог, емоційно згораючи, несвідомо «наповнює» своє уявлення. Дослідження конотацію (тобто семантичні та стилістичні аспекти, пов'язані з основним значенням поняття), уявлень індивідуума про власний стан емоційного вигорання, що відображає суб'єктивний зміст перцепції педагога. Психосемантична трьохфакторна методика (фактори активності, валентності та потентності) семантичного диференціалу Д.Фельдеса [15] дозволила встановити: існує достовірна відмінність ($n=76$, $P \leq 0,05$) між уявленнями педагогом нормального та стресового (емоційного вигорання) станів тільки відносно таких загальних психологічних якостей, як активність та валентність. Чинник потентності (з континуумом «домінування/залежність») виявився індиферентним до суб'єктивної оцінки педагогом власного стану емоційного вигорання.

Проведені огляд літератури та практичне дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

1. Як у разі суб'єктивності, так і в разі суб'єктності, можна говорити про відбивну та дієву (відповідно) активність суб'єкта з тією лише

різницею, що суб'єктивний є «оберненим на себе», а суб'єктний – «оберненим назовні».

2. У разі «суб'єктивності» в семантичному полі явно домінує сема адекватності віддзеркалення суб'єктом об'єктивного буття, де присутні всі відомі науці «поправки» – похибки сприйняття, мислення тощо. Ця категорія відображає внутрішній світ людини. Доречно пригадати О.М.Леонтьєва, який визначав активний характер сприйняття та уявлення – «суб'єктивний образ зовнішнього світу є продукт діяльності суб'єкта в цьому світі», підкреслюючи особливу роль «співвідношення між нашим суб'єктивним образом об'єкта і самим об'єктом» та рефлексії досвіду сприйняття [7]. Очевидно, що в поняття «суб'єктивність» наче «вбудована» гіпотеза про характер системотворчої властивості суб'єкта, відображаючи гносеологічний аспект категорії «суб'єкт» у психологічній структурі людини.

3. У разі «суб'єктності» відображений прояв активно-перетворюючих властивостей і здібностей людини, що визначає, відповідно, онтологічний аспект категорії «суб'єкт». Суб'єктність можна тлумачити як певну «особистісну рису», що виявляється при взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами/об'єктами. При цьому провідним параметром є цілеспрямована діяльність.

4. У діагностиці стану емоційного вигорання педагога категорія суб'єктивності відображає внутрішню частину поля взаємодії «індивід – середовище», яка цілком стосується індивіда, його досвіду переживання і буття, його копінг-стратегій кризи. Суб'єктність надає можливість дослідникові виділити межу «суб'єкт – середовище», що, власне, кардинально відрізняє цю психометричну ситуацію від попередньої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданович Н.В. Субъект как категория отечественной психологии // Автореф. дисс. на соискание уч. степени к.п.н. // url: http://orel3.rsl.ru/dissert/bogdanovich_t_v/EBD_321A_bogdanovichNV.pdf
2. Волкова Е.Н. Субъектность педагога: теория и практика // Автореф. дисс. на соискание уч. степени д.п.н. // url: http://ihtik.lib.ru/psychology_21dec2006/psychology_21dec2006_466.rar
3. Введение в психологию / Под общ. ред. проф. А.В. Петровского. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 496 с.
4. Дерябо С.Д. Личность: от субъективности к субъектности. // url: <http://www.rl-online.ru/articles/3-02/143.html>.
5. Зиновьева Л.Ю. Субъектность как компонент освоения иноязычной лексики студентами // Вестник СевКавГТУ, №2 (12), 2004, с. 32-41 // url: http://www.ncstu.ru/Science/articles/hs/12/43.pdf/file_download.
6. Коломинский Я. Л., Плескачева Н. М., Заяц И.

И., Митрахович О. А. Психология педагогического взаимодействия // Под ред. Я.Л. Коломинского. — СПб.: Речь, 2007. – 240 с.

7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // М.: Политиздат, 1975
8. Мясичев В.Н. Психология отношений / Под ред. А.А. Бодалева. – М.: Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 400 с.
9. Перлз Ф.С. Эго, голод и агрессия // Пер. с англ. М.: Смысл, 2000. – 358 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2004. – 713 с.
11. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. // Учебное пособие для вузов. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
12. Серегина И.А. Психологическая структура субъектности как личностного свойства педагога // Автореф. дисс. на соискание уч. степени д.п.н. // url:

http://lib.udsu.ru/a_ref/04_02_001.pdf.

13. Тхостов А.Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) url: <http://ihtik.lib.ru/>

philosarticles_21dec2006/philosarticles_21dec2006_113.rar.

14. Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального

сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя // Вопросы психологии, 1994. – №6. – С. 57-65.

15. *Socialpsychiatrische* Forschung und Praxis. – Leipzig, 1976.

Подано до редакції 24.03.08

РЕЗЮМЕ

В статье предложен методологический анализ практической оценки эмоционального выгорания педагога с точки зрения категории «субъект», для

чего делается попытка дифференциации понятий «субъективный» и «субъектный», приводятся данные психометрического исследования.

Ключевые слова: субъект, субъектный, субъективный, педагогическая деятельность, эмоциональное выгорание.

РЕЗЮМЕ

В статті запропонований методологічний аналіз практичної оцінки емоційного вигорання педагога з погляду категорії «суб'єкт», для чого робиться спроба

диференціації понять «суб'єктивний» і «суб'єктний», наводяться дані психометричного дослідження.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктний, суб'єктивний, педагогічна діяльність, емоційне вигорання.

SUMMARY

The article suggests methodological analysis of practical estimation of teachers' emotional burning out. This analysis is done in terms of the category of

«subject». The author makes an attempt to differentiate the concepts «subjective» and «subject», presents some data of psychometric research.

Keywords: subject, subjective, pedagogical activity, emotional burning out.